

ГРАМАТИЧНАТА МЕТАМОРФОЗА НА БЪЛГАРСКИЯ ДЕТСКИ ЕЗИК В ЗОРАТА НА ЧОВЕШКИЯ ЖИВОТ

ВЕЛКА ПОПОВА

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
labling@shu.bg

Резюме: Статията разглежда най-ранните фази от усвояването на българския език от децата. Корпусното изследване на метаморфозата на експресивното в граматично в зората на морфологичната онтогенеза се базира на данни от лонгитудиналните данни на две български деца: Александра (ALE) във възрастта 1;01–2;04 и Стефани (TEF) във възрастта 1;0–2;05), статистически обработени с помощта на специализираните компютърни програми от пакета CLAN на системата CHILDES (<https://chilides.talkbank.org/>).

Ключови думи: български език, ранно усвояване на граматиката, преморфология, протоморфология

THE GRAMMATICAL METAMORPHOSIS OF THE BULGARIAN CHILD LANGUAGE AT THE DAWN OF HUMAN LIFE

VELKA POPOVA

KONSTANTIN PRESLOVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN
labling@shu.bg

Abstract: The article deals with the earliest stages of acquisition of Bulgarian language by children. The corpus-based study of the metamorphosis of expressive into grammatical at the dawn of morphological ontogenesis is grounded on longitudinal research data obtained from two Bulgarian children: Alexandra (ALE) at age 1;01–2;04 and Stefani (TEF) at age 1;0–2;05), statistically processed by means of specialized computer programmes of CLAN package of CHILDES system (<https://chilides.talkbank.org/>).

Keywords: Bulgarian, Early Grammar Acquisition, Premorphology, Protomorphology

„Граматичните категории са нашите езикови пет сетива. Без тях ние бихме останали заключени в тясната къща на настоящето...“

Елизабет Лайс (Leiss 1994)

Увод

Настоящата работа е посветена на процесите на граматикализация в ранния детски език. Маркирани са най-ранните фази в онтогенезата на българската морфология (с акцент върху глагола) с цел да се открият фактите, свидетелстващи за генерален поврат в усвояването на езика. Мета-

морфозата на експресивното в граматично в зората на морфологичната онтогенеза е представена въз основата на два речеви корпуса с лонгитудинални данни от две български деца (Александра и Стефани), статистически обработени с помощта на специализираните компютърни програми от пакета CLAN на системата CHILDES (<http://childes.psy.cmu.edu/>). В хода на лингвистичния анализ, осъществен в перспективата на естествената морфология, доминираща стратегия е опирането на реалните речеви факти, т.е. целта на работата е моделиране, основано на употребата, а не на теоретични предубеждения и предразсъдъци. Всичко това създава добри предпоставки не само за пълнокръвно проследяване на най-ранните фази в езиковата онтогенеза на изследваните деца, а и за открояване на спецификата на преходните граматика, през които преминава метаморфозата на експресивното в граматично в процеса на усвояване на българския език в зората на живота.

При изследването на граматична онтогенеза винаги съществува опасност от механично сравнение на лингвистичните системи на децата и на възрастните носители на съответния език. Разбира се, това си има своите основания, доколкото става дума за две състояния на един и същ феномен, в случая – българската граматика. Същевременно не би трябвало да се пренебрегва и фактът, че детският език е своеобразен и уникален, т.е. явление, чиито спецификации имат своя собствена природа. Те не биха могли да се интерпретират просто и само като „отрицателен материал“ при сравнение с езиковата система на възрастните. Така преди да се пристъпи към изследването на този феномен, се налага да се намери адекватен балансиран подход, който да не довежда до създаването на нови митове за зората на езиковата онтогенеза, а да гарантира една висока степен на обективност, реализъм и надеждност на резултатите.

1. Емпирична база на изследването. Описание на данните

Емпиричната база на изследването включва речевите корпуси на българските момичета Александра и Стефани. Те биха могли да се определят като достатъчно репрезентативни, според нормите, наложили се в последно време в българската психолингвистика на развоя, според които подборът на изследваните лица трябва да осигурява значими индивидуални различия в овладяването на езика, за да бъде съответното изследване надеждно (за Александра (много ранен говорещ) е характерна формално-доминантната стратегия за усвояване на езика, докато за Стефани (типичен пример на среднотатистическия говорещ) – прагматично-доминантната (вж. по-подробно за двата типа стратегии на езиково усвояване Стоянова/Stoyanova 2006).

Двете деца са наблюдавани в рамките на сравнително продължителен период от време (Александра във възрастта от 1;01 г. до 2;04 г., а Стефани – от 1;03 г. до 2;05 г.), като средно за месец е правен по един запис от 60 минути в различни ситуации по време на игра, хранене, разглеждане на

книжки. Александра може да бъде определена като рано проговорило и „сегментиращо“ дете – в речта ѝ по-рядко се забелязват стереотипни фрази, застинали форми и имитации. Подобни употреби обаче се срещат често в данните на Стефани и поради това би могло тя да бъде характеризирана като „формулативно“ дете.

В основата на базата данни са заложили 28 часа аудиозаписи (дигитализирани и съхранени в 32 *.wav-файлове) на спонтанна реч на двете изследвани момичета, след което са транскрибирани и кодирани в CHAT-формат на системата CHILDES (вж. по-подробно Попова/Popova 2017; MacWhinney 2000). В отделните 23 транскрипта Александра и Стефани са обозначени съответно като ALE и TEF.

2. Теоретични основи на изследването

Кога децата овладяват граматиката? Мненията в тази все още продължаваща дискусия зависят не само от основните разбирания за естеството на граматиката, на езика, на усвояването му и т.н., но също и от факта как се определя появата на граматиката. Тук се излиза от разбирането, че **граматиката се появява със съответните обобщения относно отделни думи или словоформи**. И все пак остават отворени въпросите относно това кога и как можем да открием подобен род обобщения при установяването на езиковия напредък на детето, как се стига до тези промени, до какво водят те и как се стига до цялостното постигане на езика цел. Всички тези въпроси за това как и кога настъпва тази промяна, са тясно свързани.

В търсенето на отговор на тези въпроси изследователят винаги се оказва изправен пред алтернативата или да сравнява системата на детския език със системата на езика на възрастните (или т.нар. „вертикален“ подход, в рамките на този подход обичайно се поставят за решаване проблеми, свързани с последователността на овладяване на единиците и категориите на езика цел, както и на правилата за конструиране на самите езикови единици), или да представя „хоризонтално“ детското езиково развитие, при което се обособяват няколко относително автономни временни граматични системи, всяка от които е отражение на своя собствена временна когнитивна система. Добра основа за интегриране на двата подхода се съдържа в концептуалната и терминологична парадигма на естествената морфология (срв. Dressler 1994, 1995). Един от нейните основни теоретични приноси по отношение на изследването на морфологичната онтогенеза е обособяването на преграматична (преморфологична), протограматична (протоморфологична) и граматична (морфологично продуктивна) фаза в езиковото развитие (срв. Bittner, Dressler 2000: 2), като всяка една от тях се определя като относително самостоятелна временна езикова система, характеризираща се със своя специфика, а за изходна точка на прехода от един стадий към друг се приема способността на детето да конструира граматически форми на основата на правила, които са извлечени от данните на входа и са самостоятелно преработени. При това езиковият развой се разбира като процес на самоорганизация, който в самото начало е зависим от

общите когнитивни и семиотични параметри, т.е. той е един постепенен процес на диференциация и по-нататъшна специализация на първичната глобална когнитивна система въз основа на една фигуративно-базисна опозиция, определена от признаците на възприятието. А това означава, че усвояването на граматиката започва не с установяването (етаблирането) на специфичните за усвоявания език (езика цел) категории, а с последователните процеси на разграничаване и конструктивна дисасоциация от универсалните основни условия и обособяването на специфичните за езика категории. С последвалото усложняване на организацията на установяващата се езикова система се засилва ролята на типологичните и езиковоспецифичните принципи за сметка на универсалните.

3. От експресия към граматика в прехода от пре- към протоморфология

В този параграф изследователските усилия са насочени към представянето на основните фази в усвояването на морфологичната система на българския език въз основа на двата корпуса, като при това е направен опит да се открият фактите, свидетелстващи за метаморфозата от експресивно в граматично в ранния детския език, довеждаща до постепенното постигане на автономност на граматичната система от ранната експресивна морфология по пътя на продуктивното обогатяване и специализацията.

3.1. Ранна експресивна граматика

Въпреки че първата фаза в усвояването на морфологията се определя като *преморфология*, и при Александра, и при Стефани не липсват *морфологични феномени*. Това са, на първо място, „*екстраграматичните*“ *морфологични операции*, „*чийто единствен обединяващ признак е нарушаването на някои от принципите на морфологията*“ (Dressler, Karpf 1995: 101). Освен това този етап се характеризира и с „*морфологически операции*“, които „*предшестват усвояването по-късно граматическите правила*“. Тези морфологически операции включват механично заучени форми. Именно към тях е нужно да се насочи вниманието, щом става дума за изследване на морфологичната еволюция в онтогенезата. Това е от особена важност за случаите, когато става дума за усвояване на един флективен език като българския, в който средствата на „експресивната морфология“ не са продуктивни. Нещо повече, наличието на този тип операции в речевата продукция на децата би могло да се интерпретира единствено като нагледен пример за „*задънените улици*“ в процеса на обогатяване на езика с глаголни окончания. В този смисъл може да се твърди, че за българските деца **екстраторфологичните операции** играят незначителна роля в ранния етап на осъзнаване на формалните модели на глагола. От казаното дотук става ясно, че стартовата точка на граматическия развой за българския език би могъл да се открие единствено в предшествениците на *морфологическите операции*, а именно научените наизуст словоформи.

Ранните холофрастични изказвания на Стефани и на Александра съдържат най-разнообразни единици: ономатопои, дейктики, звукови жестове (паралингвистични средства, съпроводени от вокализации), както и

съществителни имена и глаголи в най-различна форма. Сред тях като *морфологични* в известен смисъл биха могли да се определят само имената и глаголите. Те са представени главно от научени наизуст флективни форми в изолирана употреба, които веднага след появата си проявяват тенденция към непрекъснато количествено нарастване. Сред тях се открояват като особено предпочитани (най-вероятно поради тяхната изпъкналост и естественост) *вокативите* при имената и *императивните* форми при глаголите.

Езиковият вход е пренаситен с инфлексирани форми и това естествено способства за ранната им поява в речта на българските деца. При ALE първият опит за произнасяне на глагол се появява на възраст 1;0 г., а при TEF – на 1;03 г. За разлика от английските деца, при които се обособява като начален стадий употребата на т.нар. „чисти основи“, при изследваните български деца още в самото начало се използват такива глаголни форми, които в звуково отношение са тъждествени на използваните в граматиката на възрастните форми.¹ Нещо повече, в данните и на двете момичета само месец след появата на първия глагол се регистрира значим относителен дял на вербалните форми, което е недвусмислено доказателство за това, че децата са чувствителни към спецификата на българския като усвояван език много преди да са овладели морфо-синтактичната му структура (вж. Диаграма № 1).

Диаграма № 1. Относителен дял на преморфологичните средства (ALE и TEF)

Сред първите глаголни форми на двете български момичета най-честите форми са немаркираните форми за 2 л. ед.ч. императив и за 3 л. ед.ч. презенс. При това, макар и в редки случаи, се наблюдават и отделни флективни противопоставяния при някои леме. За изследователя се оказва при-

мамлива идеята формите *дай* и *даде/дади* (тези форми се появяват рано в периода на холофразите и при двете деца) да се приемат като компоненти на морфологичен контраст (предшественици на минипарадигми). В този ранен стадий обаче не може да се говори за наличието на систематични отношения и на контрастна морфология, тъй като тези форми още не показват разграничение на ниво функция. Наистина формите, които използват децата, наподобяват формално целевите форми, но биха могли да имат някаква функционална стойност единствено в даден прагматичен контекст.

До възрастта 1;04 г. за ALE и до 1;08 г. за TEF употребата на глаголи запазва характера си на наизустена. С появата на първите двусловни синтактични конструкции в тази възраст започват паралелно да се наблюдават и индикатори за първите опити да се идентифицират морфологичните характеристики. И при двете деца се регистрират случаи, в които запомнени флексивни форми се възпроизвеждат по аналогия в определени контексти. Именно тези аналогични форми бележат прехода между преморфологията и началото на самостоятелното конструиране на формите.

3.2. Транзитивна фаза

Преходът от пре- към протоморфология при TEF се осъществява на възраст след 1;08 г., а при ALE след 1;04 г. През следващите месеци в тяхната речева продукция могат да се наблюдават различни промени. В областта на глагола на първо място трябва да се отбележи акумулирането на все повече и повече вербални форми. И при двете изследвани момичета броят на глаголни леми, които се произвеждат по време на преходната фаза, нарастват постепенно и достигат около 100 леми, което, от своя страна, е съпътствано от увеличаването на относителния дял на глаголните изказвания по отношение на всички анализирани изказвания през този период – само от няколко примера в началото на преморфологията до 43% (за TEF) и 36% (за ALE). На второ място е нужно задължително да се отбележат лингвистичните факти, които най-явно демонстрират, че децата са в нова фаза от граматичното си развитие, а именно – на първите морфологични генерализации. В тези случаи по-скоро става дума за свръхгенерализации. Типично и за двете деца в това отношение е свръхгенерализирането както на абсолютно немаркираната форма за 3 л. ед.ч. презенс в най-различни контексти (като напр. контексти, предполагащи 1 л. ед.ч. презенс, 2 л. ед.ч. презенс, 3 л. мн.ч. презенс и т.н.) за изразяване на глаголност ('+глагол'), така и на еловото причастие (или по-точно – перфектоид – специфична форма при усвояването на морфологията на българския език, която наподобява перфект с изпуснат спомагателен глагол и много често се използва в значение на аорист, вж. Стоянова/Stoyanova 2006). Това се наблюдава само при определени глаголни леми (телични глаголи от типа на *избягам*, *изгубя*, *изям*, *изпикая*, *скрия*, определяни от някои изследователи като *резултативни* с оглед на начина на изразяването от тях действие, срв. Radeva, et al. 2003: 31) в перфективни контексти за експлициране на '+резултативност'.

Паралелно на промените в морфологията на детската реч се наблюдават съществени изменения в областта на лексикона и на синтаксиса. Появата на местоименията и на прилагателните имена в речевата продукция на ALE и на TEF е свидетелство за повишено лексикално разнообразие. Към края на преходната фаза се постига и преодоляването на еднословната фаза (вж. Таблица № 1) в процеса на синтактичната еволюция, като паралелно на увеличаването на изреченските компоненти се наблюдава често и правилно съгласуване. При това грешките са изключително малко – главно в случаите, когато за детето все още е допустимо съгласуване по фонетична аналогия, като напр. *Чупило* [ːсчупил], *дядо чупило* [ːсчупил] *титето* [ːяйцето] (ALE, 1;07.20 г.). Интересно е тук да се отбележи, че в същия запис на Александра (във възрастта 1;07.20 г.) може да се намери и напълно коректно съгласуване в подобен случай, а именно: *Дядо тупил* [ːсчупил] *чичето* [ːяйчицето].

Таблица № 1. Относителен дял на едно-, дву- и многословните изказвания (ALE и TEF)

ALE				TEF			
възраст на ALE	% еднословни изказвания	% двусловни изказвания	% многословни изказвания	възраст на TEF	% еднословни изказвания	% двусловни изказвания	% многословни изказвания
1;05	83%	17%		1;11	81%	17%	2%
1;06	55%	40%	5%	2;0	66%	28%	6%
1;07	30%	50%	20%	2;01	47%	41%	12%

В рамките на **транзитивната фаза** се наблюдава значително разширяване на инфлексионалните типове, което би могло да се определи като много съществена стъпка в процеса на формиране на минипарадигмите. В глаголните словоформи и на двете деца вече са налице три от четирите глаголни основи на целевата езикова система: *императивната* (V_{imprat}), *презентната* (V_{PRES}) и *аористната* (V_{AOR}). Разнообразието на типовете е представено от форми за презенс ($V_{\text{PRES}} + \{ '-a' / '-я' \text{ или } '-м' \} \{ *'-ш' \text{ свръхгенерирано} \} \{ '-\emptyset' \} \{ '-м' \text{ или } '-ме' \} \{ '-ат' / '-ят' \text{ или } '-т' \} \}$); за аорист ($V_{\text{AOR}} + \{ '-х' \} \{ '-\emptyset' \} \}$); за бъдеще време (*аналитични форми*) – ще/няма (да) + $V_{\text{PRES}} + \{ '-a' / '-я' \text{ или } '-м' \} \{ '-\emptyset' \} \}$; за перфектоид (само в перфективни контексти) – $V_{\text{AOR}} + \{ '-л' \} \}$; за императив – $V_{\text{imprat}} // \text{съкратена основа} + \{ '-\emptyset' \} // \text{суплетивни форми}$). Поставя се началото на установяването на прототипични интравербални контрастивни форми. Свидетелство за това е регистрираното стабилно присъствие на двучленни контрасти (при 15% процента от глаголите на ALE и при 22% от глаголите на TEF), което е съпътствано и от появата на първите тричленни контрасти (при 4% процента от глаголите на ALE и при 5% от глаголите на TEF). Повторителните контрасти са представени от следните опозиции: 1SG PRES:3SG PRES; 1SG PRES:1PL

PRES; 1SG PRES:2SG IMP; 3SG PRES:2SG IMP. Единствено в записите на ALE от фазата на прехода е регистриран повтарящ се тричленен контраст, а именно: 1SG PRES:2SG PRES:3SG PRES. Този случай обаче все още не може да се коментира като пример за истинска минипарадигма, тъй като до началото на протоморфологията в продукцията на изследваното дете формата за 2SG PRES е използвана нецелеево в контексти, изискващи 1SG PRES (срв.: *итаиш* [:*ритам*], *агаиш* [:*лягам*], *мейиш* [:*смея се*] (ALE, 1;06 г.); *бичаиш* [:*обичам*], *искаиш* [искаш] (ALE, 1;07 г.).

3.3. Протоморфологична фаза

Навлизането в протоморфологичната фаза и при двете изследвани момичета е съпътствано от увеличаване на глаголните изказвания (над 50%). При ALE това става във възрастта 1;08 г., а при TEF – във възрастта 2;01 г. Тогава се наблюдават и първите случаи на *систематизиране* и *противопоставяне* на глаголни окончания, а основен показател за това, че едно дете е навлязло действително в протоморфологичния етап от развитието си, е именно способността му да поставя окончания на глагола, следвайки определен модел (с други думи, способността да изгражда минипарадигми).

За да се определи адекватно началото на протоморфологията, бяха подложени на лингвистичен анализ глаголните форми на двете момичета, като при това бяха отчитани критерият на контраста и на контекста. В резултат на това се оказва, че инфлексивните контрасти са широко застъпени още в транзитивната фаза. Наред с това много рано са регистрирани първите продуктивни употреби на презентни и аористни глаголни форми при двете момичета, а при TEF към това се прибавят съответно и форми за бъдеще време (срв. Схема № 1 за ALE и Схема № 2 за TEF), от което автоматично би следвало още по-ранно начало на протоморфологичната фаза от предполагаемото. Извънредният либерализъм на *критерия на контраста* обаче тук беше компенсиран с отчитането и на *критерия на минипарадигмите*.²

Схема № 1. Ранна граматика на глаголните времена (ALE)

ИМПЕРФЕКТ								
ПЕРФЕКТ								
ФУТУРУМ								
ПЕРФЕКТОИД								
АСРИСТ								
ПРЕЗЕНС								
ВЪЗРАСТ	1;05	1;06	1;07	1;08	1;09	1;11	2;03	2;04

Схема № 2. Ранна граматика на глаголните времена (ТЕФ)

ИМПЕРФЕКТ (СЪМ)						
ПЕРФЕКТ						
ФУТУРУМ						
ПЕРФЕКТОИД						
АОРИСТ						
ПРЕЗЕНС						
ВЪЗРАСТ	1;08	1;09	1;11.04	1;11.25	2;03	2;05

Легенда:

	– непродуктивна употреба на дадена глаголна форма
	– продуктивната ѝ употреба (според критерия на контраста).

Първите истински минипарадигми на ALE са регистрирани още в началото на протоморфологичната фаза. Още през първия месец (във възрастта 1;08 г.) е регистрирана първата тричленна парадигма (при глагола *лягам* (1SG PRES – 3SG PRES – 2SG IMP), а именно:

1 йагам – 1P SG PRES

Контекст: ALE: *Йагам [лягам] мойто кеватче [креватче].*

1 ляга – 3P SG PRES

Контекст: ALE: *Бабето ляга.*

2 йагай /1 лягай – 2P SG IMP

Контекст: VEL: *Скарай се на кака да ляга, че не ще да спи!*
ALE: *Како, йагай [лягай]!*

При Стефани първият тричленен контраст при глагола *пия*, който вече може да се определи като истинска минипарадигма, е регистриран във възрастта 2;01 (1SG PRES:3PL PRES:2SG IMP), а именно:

2 пия – 1SG PRES

Контекст 1: TEF: *Пия ока [сока].*

%sit: взема чашата да пие сок

Контекст 2: TEF: *А пия и тоя [твоя] ок [сок]!*

%sit: посяга към чашата на VEL

1 пият [пият] – 3PL PRES

Контекст: VEL: *Какво правят тези хора?*

TEF: *Пият [пият].*

1 пий – 2SG IMP

Контекст: TEF: *Како, како, пий тойто!*

Характерно за протоморфологичната фаза е интензивно по-нататъшно разширяване на инфлексивните контрасти. Паралелно с увеличаването на тричленните противопоставяния и установяването на истинските минипарадигми се появяват и първите повтарящи се четиричленни противопоставяния. В хода на глаголната еволюция до края на фазата при някои глаголни леми се стига до пет-, шест-, седем- и осемчленни контрасти. Същевременно и при двете деца се появяват форми за имперфект – първоначално при спомагателния глагол *съм*, а при Александра малко след това и при пълнозначни глаголи, с което вече се оказва налице и четвъртата глаголна основа от целевата система, а именно имперфектната (V_{IMPERF}). В речевата продукция на Александра се наблюдават и първите употреби на перфект, които бързо се разширяват.

В протоморфологичната фаза се наблюдава впечатляващо разнообразие от глаголни форми, в рамките на което вече са ясно обособени категориалните контрасти, които са определящи за ранната морфология (опозициите индикатив – императив; опозициите в рамките на темпоралната система (представени в Таблица № 2 и Таблица № 3); както и противопоставянията по лице).

Таблица № 2. Ранни категориални контрасти (TEF)

TEF	1;08	1;11	2;0	2;01	2;02	2;03	2;04	2;05
ПРЕЗЕНС	1		19	28	33	47	50	59
ИМПЕРАТИВ	1		11	15	19	27	31	33
АОРИСТ		1		14	16	24	27	36
ПЕРФЕКТОИД	1	1		7	8	11	11	11
ФУТУРУМ		4	4		6	8	8	12

Таблица № 3: Ранни категориални контрасти (ALE)

ALE	1;0 5	1; 06	1; 07	1; 08	1; 09	1; 10	1; 11	2; 0	2; 02	2; 03	2; 04
ПРЕЗЕНС	1	4			24	27	36	51	62	82	84
ИМПЕРАТИВ	1	4			17	21	27	34	42	56	56
АОРИСТ		3	3		11	12	22	26	28	39	45
ПЕРФЕКТОИД		1	1	3		6	12	12	12	12	12
ФУТУРУМ				2	3	3		17	27	41	44
ПЕРФЕКТ					1	2		6	6	12	15
ИМПЕРФЕКТ										2	4

От данните в Таблица № 2 става ясно, че до края на периода на наблюдение осъзнатите темпорални опозиции в морфологичната система на българското момиче ТЕФ са определени от контрастивни глаголни форми за презенс, аорист и футурум. Към тях естествено се добавят ранните контрасти между индикативните и императивните глаголни форми. Осъзнаването на противопоставянията в рамките на категорията лице се осъществява напълно едва в протоморфологичната фаза. Разбира се опозицията *първо лице – трето лице* се постига в основни линии в рамките на преходната фаза, като съответните продуктивни контрастивни форми са регистрирани още във възрастта 1;08 г., докато появилите се в това време единични случаи на ‘-Ш’-формите имат твърде случаен характер (само при 2 леми са наблюдавани противопоставяния, в които участват второллични форми). Те се вписват в парадигмата на категорията *число* едва през втория месец на протоморфологичната фаза във възрастта 2;02 г., когато при 9 леми вече са регистрирани контрасти с участието на второллични форми (срв.: *додиш* [:дадеш], *имаиш*, *искаиш*, *деш/дедеш* [:ядеш], *няняиш*, *намаш* [:нямаиш], *паннеш* [:паднеш], *пайиш* [:правиш], *копчейиш* [:закопчеш]).

И при най-повърхностно сравнение на данните на Стефани (вж. Таблица № 2) и на данните на Александра (вж. Таблица № 3) става ясно, че българската морфологична система е представена доста различно при двете момичета. Единствената обща характеристика е ранната опозиция на индикативните и императивните форми. При изграждането на темпоралните контрасти обаче при Александра са включени много повече членове (форми за презенс, аорист, футурум, перфект, имперфект). Наред с това усвояването на категорията *лице* става факт още на финала на транзитивната фаза, въпреки че осъзнаването на категориалното значение ‘второ лице’ преминава преди това през междинен етап на свръхгенерализиране (при което в продължение на цял месец съответните ‘-Ш’-форми се използват от детето нецелеево вместо формите за първо лице). Така при Александра още в навечерието на протоморфологията опозицията *първо лице – второ лице – трето лице* (инфлексионно презентирана като ‘-а’/’-я’ – ‘-ш’ – ‘Ø’) е напълно постигната (доказателство за това е фактът, че контрастивните форми за презенс например във възрастта 1;07 г. за първо, второ и трето лице се отнасят съответно за 7, 5, 11 глаголни леми), а през фазата на протоморфологията се стабилизира и за съответните лични форми в множествено число.

Основните различия в морфологичното развитие на двете деца се дължат на факта, че те са типични представители на двете основни стратегии на езиково усвояване. Формално-доминантната стратегия на езиково усвояване създава предпоставки за по-ранно постигане на граматиката. При прагматично-доминантните деца е нужно много повече време за това (срв. Стоянова/Stoyanova 2006: 38–50). Това е ясно демонстрирано от емпирич-

ните данни на двете изследвани момичета. Стефани успява да навлезе в протоморфологичната фаза едва във възрастта 2;01 г., докато за Александра това става във възрастта 1;08 г. А това означава, че продължителността на ранните фази на морфологично развитие е значително по-голяма при ТЕФ – преморфологичната фаза обхваща осем месеца (срещу пет месеца при Александра), а транзитивната – пет месеца (срещу три месеца при АЛЕ). До края на наблюдавания период ТЕФ (във възрастта 2;05 г.) не е успяла да достигне даже и върховата фаза на протоморфологията, докато при АЛЕ в съответстващия период (възрастта 2;04 г.) вече може да се говори за началото на прехода към модула на същинската морфология. В това отношение е достатъчно да приведем като доказателство броя на постигнатите грамемии в протоморфологичната фаза и то само на базата на данните в записите. При АЛЕ целевите глаголни категории са представени в 43 грамемии (срв. 25 грамемии средно на месец за протоморфологичната фаза срещу 10 грамемии за транзитивната фаза), а при ТЕФ – само в 21 грамемии (срв. 10 грамемии средно на месец за транзитивната фаза срещу 13 грамемии за наблюдавания отрязък от протоморфологичната фаза). Наред с това трябва да се отбележи още една особеност на морфологичната система на ТЕФ. Доколкото морфотактичното овладяване на категориите е предопределено при нея от доминирането на „прагматичните предпочитания“, съответните морфосемантични постижения се оказват много по-късно усвоени. В тези случаи често се създава погрешното впечатление, че детето е много напреднало в граматическото си развитие. Така например, при ТЕФ още във възрастта 1;11 г. се появяват и установяват като продуктивни формите за бъдеще време. Но при обръщането към емпиричния материал става ясно, че става дума за присъствието на форми предимно в модална употреба (първоначално се появяват и широко се настаняват конструкции за бъдеще време, образувани с помощта на безличния глагол *няма*), срв. напр. следните случаи:

ТЕФ (във възрастта 1;11 г.):

ТЕФ: *Няма пачи* [не искам да плачеш]!

%sit: ТЕФ е ударила ВАВ и тя имитира, че плаче и закрила лице с ръцете си. ТЕФ се опитва да отстрани ръцете ѝ от лицето.

ТЕФ: *Няма дам* [не искам да дам]!

%sit: ТЕФ скача на леглото, а ВАВ се опитва да хване ръката ѝ, за да не падне. ТЕФ продължава да скача, като си крие ръчичките зад гърба.

ВАВ: Абе, твоята веричка!

%sit: ВАВ се обръща заканаелно към ТЕФ и я хваща за ръцете

ВАВ: Хайде долу!

%sit: ВАВ се опитва да свали детето на земята

ТЕФ: *Няма долу* [не искам долу]!

%sit: ТЕФ се отдръпва по-надалеч от ВАВ, като продължава да скача

ТЕФ (във възрастта 1;11-2;0 г.):

ТЕФ: *Няма тава* [:не искам да ставам]!

%com: винаги, когато я къпят и се опитват да я извадят от водата

Едва през следващите месеци с натрупването на достатъчно конструкции с „ще“ в контексти, изискващи бъдеще време, може да се говори за морфосемантично постигане на съответното категориално значение. Това се потвърждава и от данните, представени в Таблица № 2, според които още в транзитивната фаза във възрастта 1;11 г. Стефани е постигнала продуктивността на формите за сегашно време, за аорист и за бъдеще време, но дълго време след това (до края на наблюдавания период от време) не се забелязва никакъв съществен напредък нито в морфотактичен, нито в морфосемантичен аспект. Всичко това недвусмислено показва, че граматиката на наблюдаваното дете все още е в плен на прагматизма на компонентите на речевата ситуация.

Протоморфологичната фаза се характеризира с изключителна морфосинтактична активност от страна на децата. В рамките на усвояването се формира своеобразен „аглютиниращ“ морфологичен тип (Dressler, Karpf 1995), в който първо се постигат и свръхгенерализират най-продуктивните форми, в резултат на което се обособяват специфично детски „моделите-типове“ за интерпретация на постъпващата нова граматическа информация. Това означава, че всички възможни вариации от граматически единици, съдържащи се в инпута, ще бъдат подлагани на активна селекция от страна на детето, в резултат на което се постига една рудиментарна граматична система, която не е точно съответствие на системата на усвоявания език. Същевременно влиянието на усвоявания език е изключително силно не само при формирането, но и при по-нататъшните модификации на „моделите-типове“. Това може да се илюстрира чрез примера на *да*-конструкциите с модален глагол. И при двете момичета още в транзитивната фаза са регистрирани първите модални глаголи, а скоро след това и на техните комбинации с *да*-конструкции, от типа на: *Иска* [:искам] *йейата* [:лелята] *идям* [:да видя]! (ТЕФ, 1;11.04 г.); *Ика* [:искам] *още пай* [:да правя] *беби*. (ТЕФ, 1;11.25 г.); *Икам* [:искам] *гая* [:да играя] *йейа* [:с леля]! (ТЕФ, 1;11.25 г.); *Икаш* [:искам] *и доуди* [:да дойде]. (ALE, 1;07.20 г.) и т.н. Модалните конструкции от тази фаза, както се вижда и от примерите, избилстват от грешки в съгласуването – при инфлексирането и на модалния, и на пълнозначния глагол. Към края на прехода и в началото на протоморфологията те значително намаляват и се ограничават до единични случаи главно на нецелева употреба на формата за 3 л. ед.ч. на лексикалния глагол. След появата на безличните модални глаголи обаче се наблюдава най-неочакван обрат. Най-вероятно конструкциите с *може* и *трябва* разколебават вече установения модел на аналитична *да*-конструкция с личен модален глагол и отново се появяват грешки в инфлексирането на *искам*, *ща* в такива ситуации, които обаче бързо се преодоляват.

В реалния процес на овладяване на езика всяко дете строи своя собствена граматика по пътя на обобщаването и систематизирането на усвояваните граматически явления. При това не всички категории се постигат по едно и също време. Последователността на усвояването на морфологичните категории и формите, които ги представляват, зависи от редица причини и на първо място от т. нар. *прагматическа ценност*, а именно от това, доколко смисълът, съотнесен с дадената форма или категория, е актуален за практическата дейност на детето. Така императивните форми се усвояват много рано, тъй като служат за експликацията на искания и потребности, играещи в живота на малкото дете огромна роля. Формите на условното наклонение се появяват доста по-късно (към 3-годишна възраст), въпреки че те се отличават с изключителна простота и прозрачност (специфични форми на глагола *съм* (*бих, би, ...*) + *елово причастие*), а усвояването на съответното категориално значение е още по-късен факт, което би могло да намери своето обяснение във факта, че до определено време у детето не възниква необходимост за обозначаване на предполагаеми действия. За много кратък период то успява да постигне минимума от необходими средства за съотнасяне на описваната ситуация с момента на речта и за маркиране на основните семантични позиции – още в рамките на протоморфологията в основни линии са усвоени морфологичните категории *лице, число* и *време* на глагола.

Заклучение

В предложената работа бяха проследени и анализирани появата и разгръщането на преграматиката и протограматиката в хода на ранната езикова онтогенеза на две български момичета. Наблюдавани и анализирани факти представиха реалните измерения на преходните граматика като предвестници на същинската модулна морфология, в които намират отражение и универсалното, и езиковоспецифичното, и индивидуалното. В хода на предложеното изследване беше направен опит да се очертае също така и кръгът от проблеми, свързани с основните тенденции на ранната онтогенеза на българската морфология с акцент върху въпроса за началото на същинското усвояване на граматиката в онтогенезата. Анализът на лонгитудиналните данни доведе аргументирано до следните изводи: 1) българските деца проявяват много рано усет към спецификата на усвоявания език (доказателство за това е присъствието на множество инфлексирани глаголни форми във фазата на претоморфологията (*rote-learned forms*), както и появата на аналитични образувания още в транзитивната фаза); 2) българските деца откриват рано морфологичните модели (доказателство за това е фактът, че навлизането във фазата на протоморфологията се осъществява още преди 2-годишна възраст за формално-доминантните деца (например във възрастта 1;08 г. при ALE) и малко след това за прагматично-доминантните деца (например във възрастта 2;01 г. при TEF); 3)

продължителността на отделните фази на морфологичното развитие зависи от това какъв тип стратегия на учене характеризира даденото дете (фазите, предхождащи модуларната морфология, са значимо по-продължителни при прагматично-доминантните деца в сравнение с формално-доминантните деца).

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Това, разбира се, усложнява значително работата на изследвателя, като го принуждава да определя по различни косвени признаци на какъв етап от развитието на детето се осъществява „размразяването“ на формите в неговото съзнание. Изключва се веднага и критерият MLU като нецелесъобразен за измерване на средната дължина на изказването в морфеми, който редовно и резултативно се прилага при изследването на усвояването на граматиката от малките англичанчета, естончета, турчета и т.н.

² Понятието минипарадигма е дефинирано от Д. Битнер като непълна парадигма, съответстваща на изолатиран набор от минимум три правилни флексивни форми на една и съща глаголна лексема, произведени спонтанно в съвсем различни контексти – срв. Bittner, Dressler 2000: 5.

ЛИТЕРАТУРА

- Попова 2017: *Попова, В.* Подходи в изследването на детската реч. Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Стоянова 2006. *Стоянова, Ю.* Психолингвистични изследвания. София, Веда Словена-ЖТ.
- Bittner, Dressler 2000: *Bittner, D., W. U. Dressler.* Introduction. – In: *ZAS Papers in Linguistics*. Vol. 18. First Verbs: On the way to Mini-paradigms. Bitner D., Dressler W. U., M. Kilani-Schock (eds.). Berlin, Wien, Lausanne, pp. 1–6.
- Dressler 1994. *Dressler, W. U.* Functional analysis in the study of second language acquisition. – *Functions of Language*. № 1–2.
- Dressler 1995. *Dressler, W. U.* Wealth and poverty of functional analysis, with special reference to functional deficiencies. – In: *Form and function in language. Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odensee.
- Dressler, Karpf 1995. *Dressler, W. U., A. Karpf.* The theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – In: *Yearbook of Morphology*, pp. 99–122.
- Leiss 1994: *Leiss, E.* Markiertheitszunahme als natürliches Prinzip gramatischer Organisation (am Beispiel der Verbalkategorien Aspekt, Tempus und Modus). – In: Köpcke, Klaus-Michael (Hg.). *Funktionale Untersuchungen zur deutschen Nominal- und Verbalmorphologie*. Tübingen, Niemeyer, pp. 149–160.
- MacWhinney 2000: *MacWhinney, B.* The CHILDES Project. Tools for Analyzing Talk. Third Edition. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Ass.
- Radeva et al. 2003: *Radeva, V., H. Walter, J. Penčev, S. Comati.* Bulgarische Grammatik. Morphologisch-syntaktische Grundzüge. Hamburg, Helmut Buske Verlag.

REFERENCES

- Bittner, Dressler 2000: *Bittner, D., W. U. Dressler*. Introduction. – In: *ZAS Papers in Linguistics*. Vol. 18. First Verbs: On the way to Mini-paradigms. Bittner D., Dressler W. U., M. Kilani-Schock (eds.). Berlin, Wien, Lausanne, pp. 1–6.
- Dressler 1994. *Dressler, W. U.* Functional analysis in the study of second language acquisition. – *Functions of Language*. № 1–2.
- Dressler 1995. *Dressler, W. U.* Wealth and poverty of functional analysis, with special reference to functional deficiencies. – In: *Form and function in language. Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odensee.
- Dressler, Karpf 1995. *Dressler, W. U., A. Karpf*. The theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – In: *Yearbook of Morphology*, pp. 99–122.
- Leiss 1994: *Leiss, E.* Markiertheitszunahme als natürliches Prinzip gramatischer Organisation (am Beispiel der Verbalkategorien Aspekt, Tempus und Modus). – In: Köpcke, Klaus-Michael (Hg.). *Funktionale Untersuchungen zur deutschen Nominal- und Verbalmorphologie*. Tübingen, Niemeyer, pp. 149–160.
- MacWhinney 2000: *MacWhinney, B.* The CHILDES Project. Tools for Analyzing Talk. Third Edition. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Ass.
- Popova 2000: *Popova, V.* Podhodi v izsledvaneto na detskata rech. Shumen, UI “Episkop Konstantin Preslavski”.
- Radeva et al. 2003: *Radeva, V., H. Walter, J. Penčev, S. Comati*. Bulgarische Grammatik. Morphologisch-syntaktische Grundzüge. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Stoyanova 2006: *Stoyanova, Ju.* Psiholingvisticzni izsledvaniya. Sofia, Veda Slovena-ZhT.

✉ Проф. д-р Велка Попова, Катедра по български език
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
ул. „Университетска“ № 115А, 9700 Шумен, България

✉ Prof. Velka Popova, PhD, Department of Bulgarian Language
Konstantin Preslavski University of Shumen
115A Universitetska St., Shumen 9700, Bulgaria